

Sterkere democraten, zwakkere democratie?

Veranderingen in politieke betrokkenheid
en participatie 1970-2000

Paul Dekker

Prof.dr. P. Dekker is politicoloog en doet bij het Sociaal en Cultureel Planbureau en het instituut Globus van de Katholieke Universiteit Brabant onderzoek op het brede terrein van politiek en *civil society*. Als redacteur en coauteur publiceerde hij onlangs *Particulier initiatief en publiek belang* (Den Haag, SCP, 2002); *Niet-stemmers* (Den Haag, SCP, 2002), (met Ary Burger); *Noch markt, noch staat* (Den Haag, SCP, 2001) en (met Eric M. Uslaner) *Social capital and participation in everyday life* (Londen, Routledge, 2001).

E-mail: pd@scp.nl

Samenvatting

Dit artikel biedt een overzicht van ontwikkelingen in politieke betrokkenheid en participatie van de Nederlandse bevolking sinds 1970. Bevindingen zijn onder andere een minstens gelijkblijvende politieke betrokkenheid, een sterke toename van de acceptatie van protest en een iets mindere toename van de protestgeneigdheid, een verschuiving van electorale en partijpolitieke participatievormen naar meer activistische, informelere en wellicht ook vluchtigere vormen. Het politiek engagement vermindert waarschijnlijk niet, maar het verandert wel van karakter en de vraag is hoe daaraan in de grote politiek gestalte kan worden gegeven.

1 Inleiding

Over veranderingen in de politieke betrokkenheid en participatie van de Nederlandse bevolking doen de laatste jaren en in verhevigde mate de afgelopen maanden vele ideeën de ronde. Er is sprake van een vermindering zonder meer, van een verschuiving van partijpolitieke activiteit naar andersoortig activisme, van een vluchtiger worden van de inhoud en vormen van politiek engagement, van een verschuiving van politieke naar sociale activiteiten (aan gener zijde van 'de kloof' tussen politiek en samenleving), en van idealistische betrokkenheid naar egoïstische NIMBY-belangenbehartiging. Overheersend echter is het idee van vermindering. Niet alleen bij verkiezingen maar ook bij demonstraties valt de opkomst telkens tegen. En voor rookbommen bij oranjebruiloften moet de gemeente nu al zelf zorgen.

Tot voor zeer kort was de Haagse politiek volgens velen erg saai en wees heel weinig erop dat de straat of het electoraat daar spoedig verandering in zouden gaan brengen. Maar het gebeurde, en het werd uiteindelijk het electoraat. De gemeenteraadsverkiezingen van 6 maart 2002 brachten een schok teweeg bij de landelijke politici en partijen.

Medio maart valt niet te voorspellen hoe snel ze hun innerlijke rust en vrede zullen hervinden, ook niet of de ketende kiezers er op 15 mei nog een keer zin in hebben (gehad) of zijn (waren) uitge-raasd. Een periodiek met een productietijd van langer dan een nacht is althans op dit moment geen geschikte plaats om daarover lang hardop na te denken.

Het electorale oproer zal in ieder geval nog wel even tot meer politieke mediaconsumptie leiden en ongetwijfeld tot een frequenter bevestigend antwoord op de enquêtevraag: 'Als u onder vrienden bent, praat u dan weleens over politiek?' Wellicht leidt dit alles zelfs tot een eindelijk eens meevallende opkomst op 15 mei. Maar tegelijkertijd is het onwaarschijnlijk dat we nu een definitieve breuk meemaken in decennialange ontwikkelingen in politieke participatie en betrokkenheid.

In dit artikel gaat het om deze ontwikkelingen in participatie en betrokkenheid. De meeste gegevens die in dit verband worden gepresenteerd zijn ontleend aan bevolkingsenquêtes en dan met name aan *Culturele veranderingen in Nederland 1975-2000* (zie SCP 2001) en de *Nationale Kiezersonderzoeken* (NKO's), die de periode 1972-1998 omvatten (zie o.a. Thomassen e.a. 2000).¹ Empirisch bestaat het artikel uit een drieluik met:

- 1 tijdreeksen over opvattingen over politiek en participatie, in het bijzonder over protest;
- 2 tijdreeksen over participatiegeneigdheid en feitelijke politieke activiteit; en
- 3 onderzoek naar veranderingen in de individuele achtergronden van enkele opvattingen en gedragingen.

Het artikel wordt afgerond met een korte beschouwing over de veranderde aard van participatie en betrokkenheid.

2 Opvattingen over politiek en participatie

Democratie

Laten we direct met de deur in huis vallen: de gemiddelde Nederlander is tamelijk tevreden over de democratie. Tabel 1 laat voor de jaren 1973-2000 oordelen zien over het functioneren van de democratie in zeven West-Europese landen. Alleen in Denemarken is men meestal nog wat meer tevreden, zo laten de gegevens zien. De Italianen daarentegen zijn voortdurend slecht te spreken over de werking van de democratie. De Belgen waren in 1973 nog het meest content maar, waarschijnlijk onder invloed van publieke schandalen, bij onze zuiderburen daalt de tevredenheid in de jaren negentig, om zich pas in 2000 weer te herstellen. Ook in West-Duitsland, waar men in de jaren zeventig en tachtig vaak tevredener is dan in Nederland, daalt de tevredenheid in de jaren negentig, mogelijk eerst uit onvrede over de integratie van het voormalige Oost-Duitsland, waar de tevredenheid overigens voortdurend nog geringer is, en later meer vanwege de economische situatie.

Naast gegevens over de tevredenheid met de democratie in haar algemeenheid hebben we voor de afgelopen dertig jaar de beschikking over informatie die op enkele meer specifieke aspecten van die democratie betrekking heeft (zie tabel 2). Zoals de eerste rijen in tabel 2 laten zien, vertoont de steun voor democratische vrijheden en medezeggen-

Tabel 1: Tevredenheid over 'de wijze waarop de democratie functioneert' in eigen land, 1973-2000, 'zeer' en 'tamelijk' tevreden in procenten van de bevolking van 18 jaar en ouder in zeven landen

	1973	1977	1981	1985	1989	1993	1997	2000
Nederland	59	70	62	58	74	69	71	69
Groot-Brittannië	44	61	53	54	61	51	72	64
Denemarken	45	68	71	71	70	81	79	75
West-Duitsland	43	81	75	75	79	57	50	66
België	67	64	43	55	63	51	30	61
Frankrijk	47	50	61	48	57	43	49	63
Italië	27	12	20	25	27	12	32	35

Bron: ECS herfst 1973, Eurobarometers 7, 16, 23, 31/31A, 39.0, 48.0 en 54.1; gewogen resultaten

schap en inspraak in Nederland na 1975 geen grote veranderingen. Voor de hele periode is ongeveer driekwart van mening dat iedereen in ons land vrij moet zijn om in het openbaar te schrijven wat hij of zij wil. Een in de loop van de jaren groter wordend aantal mensen is van mening dat iedereen vrij moet zijn om te demonstreren.²

Andere meningen vertonen wat meer wisselingen in de loop der tijd. Tussen 1970 en 1975 deed zich een (sterke) daling voor in de steun voor democratisering waar het gaat om de medezeggenschap van arbeiders in hun bedrijven, de inspraak van studenten bij het universitaire bestuur en in mindere mate ook met betrekking tot de inspraak van burgers in het lokale en provinciale bestuur. Dat zou een gevolg kunnen zijn van de opvatting dat in

de jaren voor 1975 veel op dit terrein was gedaan. De weergegeven opvatting in de stelling is dat medezeggenschap en inspraak groter moeten worden. Verondersteld dat ook na 1975 nog vooruitgang is geboekt op dit terrein en dat die voortgang ook is waargenomen door het publiek, dan is de onveranderd grote steun voor meer inspraak van burgers in het lokale en provinciale bestuur opvallend. Een dergelijke democratiseringswens komt trouwens eveneens naar voren uit andere publieke opiniecijfers: volgens antwoorden op een identieke vraag in het Nationaal Kiezersonderzoek 1972 en in de Culturele Veranderingen-enquête van 1998 stijgt bijvoorbeeld de steun voor de invoering van een referendum van 62% tot 80%.³

De instemming in tabel 2 met enkele negatieve

Tabel 2: Opvattingen over politiek en participatie en politieke betrokkenheid, 1970-2000, in procenten van 18-74-jarigen (18-70 in 1970)

	1970	1975	1980	1985	1991	1995	2000
Vindt dat iedereen in ons land vrij moet zijn om in het openbaar te schrijven wat hij of zij wil	73	70	74	74	77	75	74
Vindt dat iedereen in ons land vrij moet zijn om voor of tegen iets te demonstreren	78	72	81	86	90	91	91
Vindt dat de medezeggenschap van arbeiders in de bedrijven groter moet worden	68	59	57	50	55	58	60
Vindt dat de inspraak van de studenten op het bestuur van de universiteit groter moet worden	64	30	25	25	29	34	36
Vindt dat de inspraak van burgers op het bestuur van gemeente en provincie groter moet worden	83	69	62	60	66	70	72
Stemt in met de volgende stellingen:							
- 'mensen als ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet'		58	57	60	52	48	53
- 'ik denk niet dat Kamerleden en ministers veel geven om wat mensen zoals ik denken'		55	56	60	54	45	51
- 'Kamerleden letten te veel op het belang van enkele machtige groepen in plaats van op het algemeen belang'		62	64	71	67	61	64
Oordeel over de eigen politieke interesse:							
- 'sterk' of 'gewoon'	35	32	39	43	41	50	43
- 'matig' of 'weinig'	42	49	49	45	43	40	44
- 'praktisch helemaal niet'	23	19	12	13	16	10	12
Heeft wel eens een rechtstreekse uitzending van een Tweede-Kamerzitting op de televisie gezien	68	69	69	67	68	73	.
Kijkt wel eens naar andere tv-programma's die over politiek gaan	63	59	63	67	69	74	.
Leest regelmatig over politiek in ons land, bijv. kranten-verslagen	33	35	43	42	39	43	35

Bron: Progressiviteit en conservatisme 1970 (Middendorp), *Culturele veranderingen 1975-2000* (SCP)

Tabel 3: Opvattingen over protestgedrag, 1975-2000, in procenten van 18-74-jarigen*

	1975	1981	1985	1991	1995	2000
a1 Iemand vindt een wet zo onrechtvaardig dat hij besluit de regering in haar werk te hinderen door zitdemonstraties, massa-bijeenkomsten of protestoptochten						
– keurt goed	38	43	45	62	66	66
– keurt af	52	46	41	27	24	20
a2 De politie arresteert een aantal deelnemers						
– keurt goed	53	58	53	43	50	50
– keurt af	40	35	36	47	44	38
b1 Uit protest tegen het besluit van de regering om het aantal leerlingen per klas te verhogen, houdt een aantal ouders en onderwijzers een school bezet						
– keurt goed	35	36	48	52	57	59
– keurt af	61	58	45	42	39	36
b2 De onderwijzers die aan de bezetting hebben meegedaan worden ontslagen						
– keurt goed	13	15	7	5	4	3
– keurt af	83	80	89	92	95	95
c1 Werknemers organiseren een wilde staking, dus buiten de vakbonden om, op een bedrijf waar het ontslag dreigt van een aantal werknemers:						
– keurt goed	20	24	25	43	39	43
– keurt af	78	71	69	52	57	50
c2 De staking heeft geen resultaat, de werknemers bezetten het bedrijf en de politie ontruimt daarom het bedrijf:						
– keurt goed	58	60	59	54	56	52
– keurt af	38	35	35	41	39	42
d1 Een groep mensen, die moeilijk aan een geschikte woning kunnen komen, kraakt een leegstaand pand:						
– keurt goed	.	43	37	35	40	41
– keurt af	.	51	53	58	54	50
d2 De politie ontruimt met geweld het pand:						
– keurt goed	.	46	.	45	46	43
– keurt af	.	49	.	50	51	50
e1 Staken als de regering de sociale uitkeringen wil verlagen:						
– keurt goed	.	37	46	57	63	64
– keurt af	.	58	45	39	34	29

* De antwoordmogelijkheid 'kan niet veel schelen' vult aan tot 100%.

Bron: Culturele veranderingen 1975-2000 (SCP)

uitspraken over de integriteit en de zogenoemde responsiviteit van politici en de eigen invloed op de politiek vertoont daarentegen zeker geen stijgende trend en vertoont een hoge mate van stabiliteit. Min of meer onveranderd stemt slechts de helft in met de stelling dat 'mensen als ik' geen enkele invloed hebben op wat de regering doet. Dat geldt ook voor de stelling 'Ik denk niet dat Kamerleden en ministers veel geven om wat mensen zoals ik denken'. Een in de loop der tijd nauwelijks veranderde meerderheid van ruim 60% is van mening dat Kamerleden te veel letten op het belang van enkele machtige groepen in plaats van op het algemene belang. Volgens de kiezersonderzoeken is van een toenemende steun voor uitspraken die blijken geven van politiek wantrouwen en cynisme evenmin sprake (SCP 1999, 179). Die cijfers geven zelfs aanleiding om voor ons land een internationaal gezien uitzonderlijke stijging van het vertrouwen in politici te signaleren (Putnam e.a. 2000).

Op basis van het eigen oordeel is, tot slot, de belangstelling voor de politiek toegenomen in de jaren zeventig en zonder duidelijke trend sinds 1980. Het politieke kijk- en leesgedrag vertoont volgens tabel 2 over de hele periode slechts geringe en naar het lijkt weinig betekenisvolle schommelingen.

Acceptatie van protest

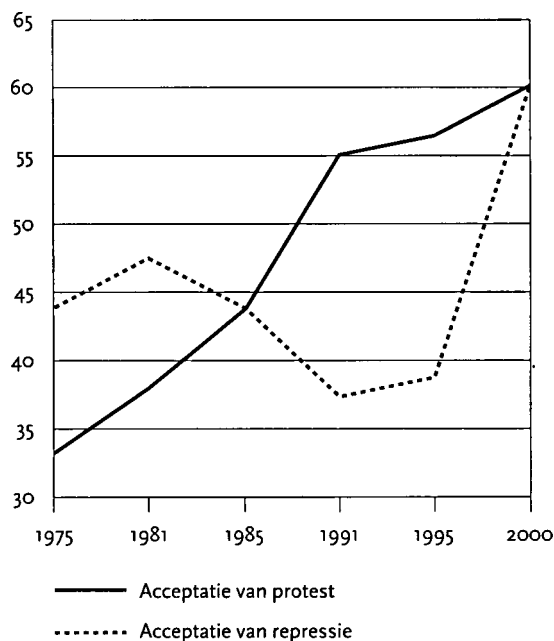
Nederlanders zijn de afgelopen drie decennia – vergelijkbare gegevens voor 2002 zouden hoogst interessant zijn maar ontbreken helaas vooralsnog – niet evident minder tevreden geworden met de democratie in hun land. Heeft dat enige betekenis voor hun houding ten aanzien van protestactiviteiten? Bij de houding tegenover protest staan we iets langer stil. Tabel 3 vermeldt reacties op 'verhaaltjes' die bestaan uit een protestactiviteit en een antwoord of reactie daarop van de autoriteiten, verder korthedshalve aan te duiden als repressie.

De goedkeuring van protest neemt in een aantal gevallen sterk toe: de goedkeuring van protestacties tegen een onrechtvaardige wet stijgt van een minderheid van 38% in 1975 naar een ruime meerderheid van 66% in 2000. De sympathie voor onderwijzers die staken tegen klassenvergroting vertoont eenzelfde toename. Interessant is dat de goedkeuring van repressieve reacties niet navenant lijkt af te nemen. In figuur 1 is met de in alle jaren beschikbare opvattingen de acceptatie van protest en

de acceptatie van repressie samenvattend in kaart gebracht.⁴ Een sterke toename in acceptatie van protest blijkt inderdaad samen te kunnen gaan met een slechts geringe afname van de acceptatie van repressie.

De regels van het politieke spel worden opgerekt: ontevreden mensen mogen demonstreren, maar dan mag de overheid ook arresteren. In 2000 keurt

Figuur 1: Ontwikkeling in acceptatie van protest en repressie, 1975-2000

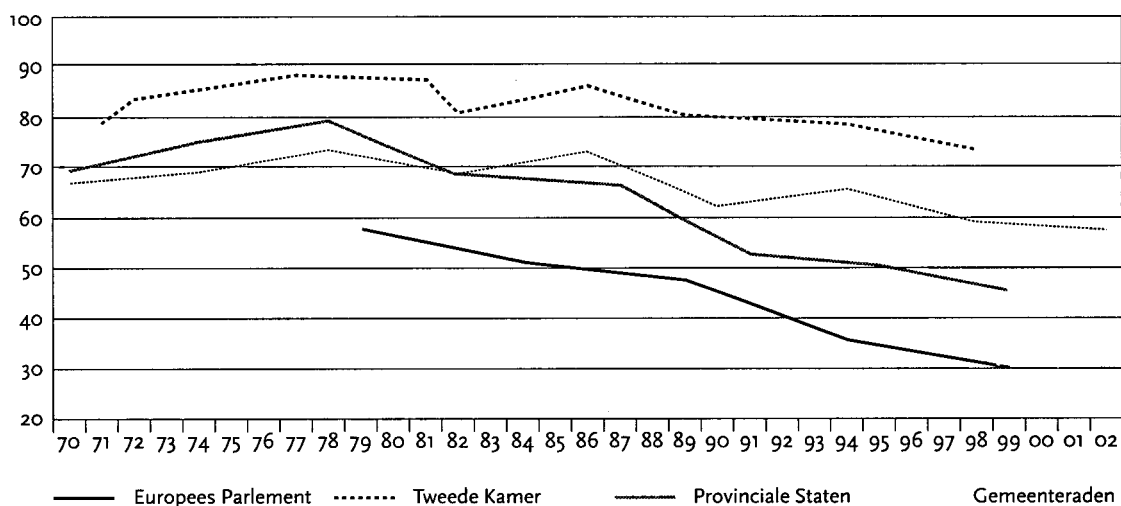
bijna eenderde deel van de ondervraagden (30%; in 1975 nog 9%) tegelijkertijd protestacties tegen de regering goed (a1) als ook het arresteren van de deelnemers (a2). De goedkeuring van protestgedrag is blijkbaar niet zozeer een afwijzing van de politieke orde en haar gezagsdragers, maar duidt eerder op de aanvaarding van de uitbreiding van het politieke actierepertoire (Barnes, Kaase e.a. 1979).

3 Participatie

Verkiezingen

De feitelijke opkomst bij verkiezingen voor de periode 1970-maart 2002 is weergegeven in figuur 2. Tot in de jaren negentig was voor de Tweede-

Figuur 2: Opkomst bij algemene verkiezingen, 1970-2002

Tabel 4: Participatiegeneigdheid en participatie, 1970-2000, in procenten van 18-74-jarigen

	1975	1980	1985	1991	1995	2000
Zou, als er nu Tweede-Kamerverkiezingen zouden zijn:						
– zeker gaan stemmen	84	87	82	80	85	77
– misschien gaan stemmen	5	6	6	3	3	10
– niet gaan stemmen	11	7	12	17	12	14
Zou, als de Tweede Kamer bezig was een onrechtvaardige wet aan te nemen:						
– zeer waarschijnlijk iets proberen te doen	11	11	14	13	15	16
– enigszins waarschijnlijk iets proberen te doen	23	26	28	28	36	36
– waarschijnlijk niets proberen te doen	65	63	58	59	48	48
Heeft de laatste jaren wel eens vergaderingen of bijeenkomsten van een politieke partij bezocht	13	14	13	8	7	.
Heeft de laatste jaren wel eens wat gedaan voor een politieke partij	6	8	8	6	4	.
Heeft de afgelopen 2 jaar meegedaan aan een inspraakprocedure van de overheid of is naar een hoorzitting geweest	.	16	14	13	17	14
Heeft zich de afgelopen 2 jaar samen met anderen ingespannen voor een kwestie van nationaal of internationaal belang	.	12	20	13	14	9
Heeft zich de afgelopen 2 jaar samen met anderen ingespannen voor een kwestie van lokaal belang	.	26	25	22	32	27

Bron: Culturele veranderingen 1975-2000 (SCP)

Kamerverkiezingen – evenals voor de Gemeenteraadsverkiezingen en met iets meer twijfel voor Provinciale-Statenvorkezingen – vol te houden dat de opkomst weliswaar schommelingen vertoonde, maar dat van een trendmatige daling geen sprake was. De opkomst voor het Europese Parlement liet overigens wel vanaf de eerste directe verkiezingen in 1979 een daling zien. In de jaren negentig dringt de conclusie zich op dat er wel degelijk gesproken moet worden van een dalende opkomsttend voor alle verkiezingen. Inclusief de raadsverkiezingen van maart 2002 zijn de laatstgehouden verkiezingen op een bepaald niveau steevast de verkiezingen met de laagste opkomst.

De opkomstgeneidheid, en dat is iets anders dan feitelijke opkomst, is onder Nederlanders blijkens tabel 4 niet afgenomen, althans tot 1995. Het gaat hier om antwoorden op de vraag wat men zou doen als er op het moment van ondervraging Kamerverkiezingen zouden zijn. Om vele redenen kan de feitelijke opkomst achterblijven bij de opkomstgeneidheid. Op het moment van ondervra-

ging gaat het bijvoorbeeld niet om werkelijke aanstaande verkiezingen en meer dan een goed voor-nemen kan er dan ook niet tot uitdrukking worden gebracht.

Alvorens in tabel 4 naar een ander goed voor-nemen en naar metingen van politieke activiteiten kijken, bezien we eerst in de bovenste helft van tabel 5 gegevens van de Nationale Kiezersonderzoeken over de betrokkenheid van de kiesgerechtigde Nederlandse bevolking (21 jaar en ouder in 1972, daarna 18 jaar en ouder). De tabel toont een sterk afgenomen animo voor de verkiezingsstrijd. Dat lijkt een goede weergave van de werkelijke trend, al zijn de cijfers op zich nog aan de hoge kant: bij 3% van de kiesgerechtigden thuis een raambiljet of verkiezingsbord in 1998 zou betekenen dat bij een op de twintig huizen iets had moeten hangen.⁵ Het praten met anderen om hen van een partijkeuze te overtuigen blijft op een relatief hoog niveau. Deze uitzondering op de neergaande trends zou kunnen worden gezien als een teken van 'informalisering' van politieke betrokkenheid.

Tabel 5: Politieke participatie, 1972-1998, in procenten van de TK-kiesgerechtigde bevolking

	1972	1977	1981	1986	1989	1994	1998
Deelname aan de TK-verkiezingscampagne van dat jaar:							
– gesprekken met anderen gevoerd om hen over te halen							
– op een bepaalde partij te stemmen	17	14	.	.	.	18	14
– een raambiljet of verkiezingsbord thuis opgehangen	6	10	.	.	.	3	3
– aan een politieke partij geld gegeven speciaal voor haar verkiezingsactiviteiten	5	6	.	.	.	3	2
– een verkiezingsvergadering, -bijeenkomst of -forum bezocht	6	5	.	.	.	2	1
Heeft ooit de volgende activiteiten ondernomen:*							
– meegedaan aan een handtekeningenactie	.	39	43	42	57	51	62
– meegedaan met een actiegroep of demonstratie	.	10	15	19	28	24	25
– contact met burgemeester, wethouder of raadslid	.	17	13	13	20	13	20
– een organisatie ingeschakeld	.	8	11	8	17	9	10
– de media ingeschakeld	.	5	7	5	9	8	10
– contact met een minister of Tweede-Kamerlid	.	5	6	7	9	5	7
– een politieke partij ingeschakeld	.	4	6	6	9	6	6

* Gevraagd is naar deelname aan activiteiten die worden geïntroduceerd als mogelijkheden om te protesteren tegen wat in de Tweede Kamer gebeurt.

Bron: *Nationale kiezersonderzoeken 1972-1998*; gewogen resultaten

Niet-electorale participatie

In tabel 4 zijn naast de opkomstgeneigdheid protestgeneigdheid en de deelname aan een aantal activiteiten vermeld. Het bezoek aan partijbijeenkomsten en het 'iets gedaan hebben' voor een politieke partij zijn sterk gedaald tussen 1975 en 1995, de deelname aan inspraakbijeenkomsten en aan collectieve acties voor lokale en (inter)nationale kwesties fluctueert. Een duidelijke stijger over de hele periode is echter de protestgeneigdheid. Het aantal mensen dat zegt dat het waarschijnlijk iets zou proberen te doen als de Tweede Kamer bezig was een onrechtvaardige wet aan te nemen, neemt toe van eenderde deel tot de helft van de bevolking. De stijging is wat geringer dan bij de protestacceptatie in tabel 3, maar toch nog aanzienlijk. Het zou overigens naïef zijn om de antwoorden op te vatten als een rechtstreeks realistisch oordeel over het eigen gedrag. Evenals bij de opkomstgeneigdheid zal het hier gaan om iets waarvan men vindt dat men het zou moeten doen, en wellicht ook hoopt dat men het zal doen. Hoe het ook zij, de toegenomen protestgeneigdheid laat in ieder geval zien dat meer mensen vinden dat men onrechtvaardigheid niet stilzwijgend mag of zou kunnen accepteren.

Wat de feitelijke deelname aan politieke activiteiten betreft, biedt tabel 5 meer informatie. Enige voorzichtigheid is hierbij gepast, gezien de problematische vraagstelling die aan de cijfers ten grondslag ligt,⁶ maar het is uiterst onwaarschijnlijk dat de cijferreeksen een feitelijke afname verbergen. Verminderde contacten met politici en politieke partijen zullen althans wat het aantal deelnemers betreft, in ieder geval ruimschoots worden gecompenseerd door activiteiten die ooit door politicologen werden betiteld als 'onconventioneel' om ze te onderscheiden van de 'normale', conventionele electorale en gezagsdragersgerichte participatie. Een kwart van de ondervraagden in 1998 zegt deelgenomen te hebben aan een actiegroep of demonstratie, een ruime meerderheid aan een handtekeningenactie.

Maatschappelijke participatie

Met verwijzingen naar de beschrijvingen van de Amerikaanse democratie door De Tocqueville in de eerste helft van de negentiende eeuw en het vergelijkende democratieonderzoek van Almond en Verba (1963) aan het einde van de jaren vijftig van de twintigste eeuw, besteden politicologen de afgelo-

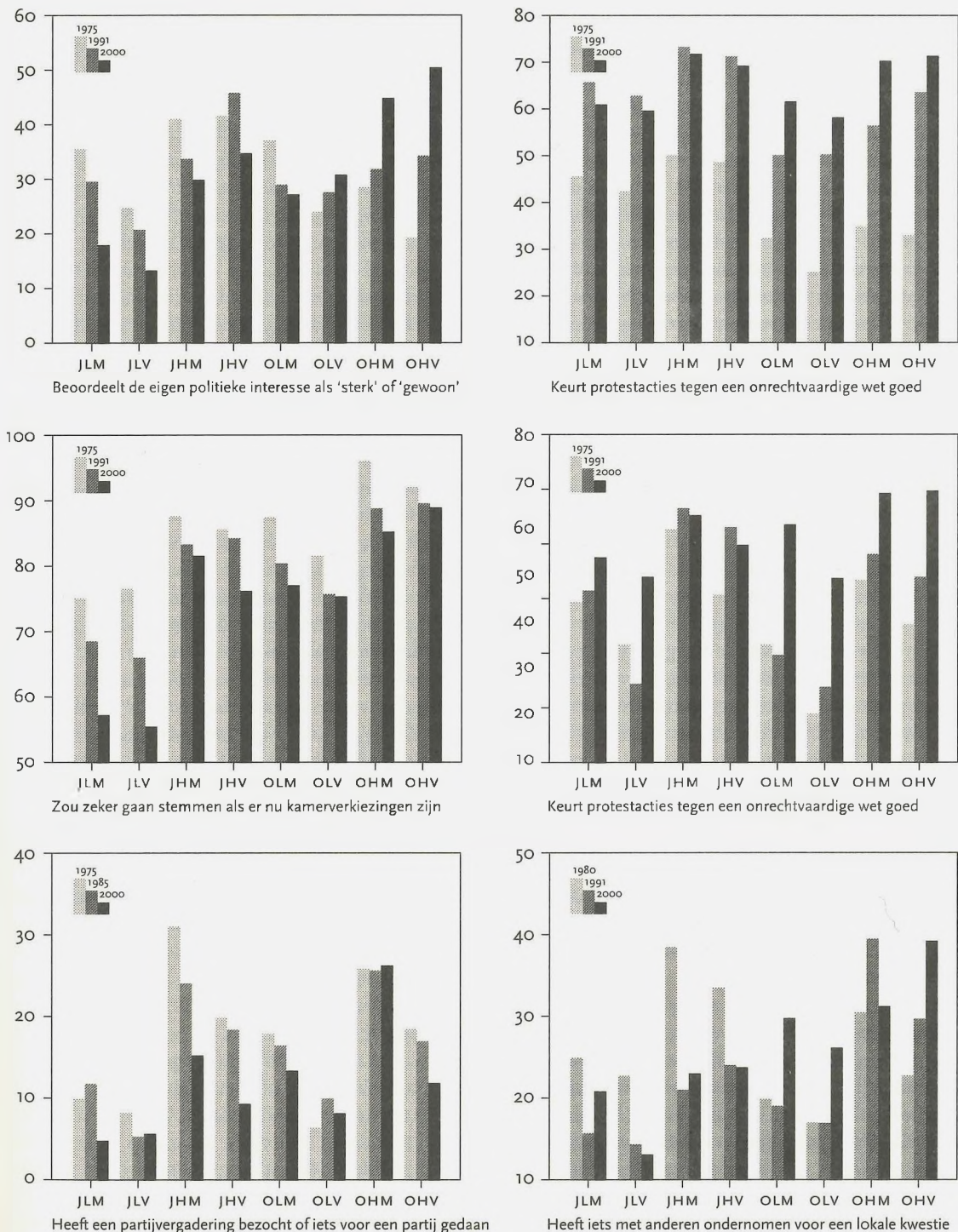
pen jaren weer veel meer aandacht aan de participatie in vrijwillige maatschappelijke verbanden die zelf niet politiek van aard zijn of in ieder geval niet primair gericht zijn op de officiële politiek (vgl. Verba e.a. 1995; Van Deth 1997; Putnam 2000).

Deze politicologische aandacht voor maatschappelijke verbanden en zogeheten sociale participatie heeft diverse achtergronden en wordt verschillend beredeneerd. Het traditionele argument is dat deze verbanden een basis vormen voor deelname aan de 'normale' politiek: binnen verenigingen leren mensen samen te werken aan een gemeenschappelijk doel, hun belangstelling wordt gewekt voor maatschappelijke kwesties, als bestuurslid of vrijwilliger komen ze in contact met de politiek en ze leren *civic skills*, specifieke vaardigheden die bruikbaar zijn in de politiek. Voor een deel gaat het ook om organisaties die als zodanig politiek actief zijn en hun leden politiek informeren en mobiliseren. Een ander argument, populair sinds de opkomst van zogenoemde nieuwe sociale bewegingen in de jaren zeventig en tachtig en vooral van toepassing op ideële organisaties, is dat de organisaties dan misschien niet expliciet gericht zijn op beïnvloeding van overheidsbeleid, maar bij uitstek 'politiek zijn' door hun gerichtheid op maatschappelijke veranderingen en hun inbreng in het publieke debat. Een laatste argument, dat eerder betrekking heeft op kleinschalige vrijwillige verbanden en in zekere zin haaks staat op de voorgaande argumenten, is dat sociale participatie juist wordt gebruikt als alternatief voor politiek engagement. Zo onderzoekt Eliasoph (1998) Amerikaanse groepen vrijwilligers die zich inzetten voor hun gemeenschap, maar contact met politici uit de weg proberen te gaan en ook onderlinge politieke discussies proberen te vermijden.

In Nederland lijkt het laatste verschijnsel nog van weinig belang. In overeenstemming met de bevindingen van De Tocqueville tot en met Putnam worden er namelijk voortdurend positieve verbanden gevonden tussen sociale participatie en politieke betrokkenheid. Leden en vrijwilligers van niet-politieke organisaties zijn politiek geïnteresseerder en actiever dan niet-leden (SCP 1999, 179 e.v.; Dekker 2000b). Wel is er een aanwijzing gevonden dat de relatie tussen het lidmaatschap van maatschappelijke organisaties en van politieke partijen zwakker is geworden. Dat zou kunnen duiden op een geringere verankering van het partijlidmaatschap in het maat-

Figuur 3: Veranderingen in politieke betrokkenheid en participatie in bevolkingsgroepen.

De groepen zijn onderscheiden naar leeftijd: j= jong (18-40) en o= oud (41-74); opleidingsniveau: l= lager (t/m mavo) en h= hoger (mbo/havo+); en sekse: m= man en v= vrouw. Bron: Tabellen 2, 3 en 4.

schappelijk middenveld (Dekker 2000a, 86 e.v.; zie voor deze problematiek verder de bijdrage van Van Holsteyn, Koole en Elkinck aan dit nummer).

Wat het politieke karakter van maatschappelijke organisaties zelf betreft is een analyse van de ontwikkeling van de aanhang van de grote vrijwillige organisaties in Nederland in 1980 en 1997 in het *Sociaal en cultureel rapport 1998* (SCP 1998, 758-760) interessant. Van de dertien sectoren waarin 86 organisaties met in enig jaar 50.000 of meer leden/donateurs waren ingedeeld, toonden politieke partijen (-40%), vrouwenorganisaties (-25%) en kerken (-9%) een afname. De andere tien sectoren toonden een toename, soms zeer aanzienlijk zoals bij organisaties voor internationale solidariteit (+176%), natuur en milieu (+510%) en rond abortus en euthanasie (+662%). Tegenover politieke partijen als sterkste dalers, gelet op het aantal leden, staan dus juist ook politiek getinte ideële organisaties als sterkste stijgers. Dat is geen eenduidige beweging weg van de politiek en zeker ook niet een omslag van idealisme naar egoïsme. Wel is er een verschuiving waarneembaar van organisaties met een verenigingsleven van leden naar *mailing-list*-organisaties met voornamelijk papieren relaties tussen leden en de centrale organisatie.

4 Individuele achtergronden

Keren we terug naar de politieke betrokkenheid en participatie zoals weergegeven in eerdere tabellen. Behalve het lidmaatschap van maatschappelijke organisaties – of wat algemener: het opgenomen zijn in politiek meer of minder stimulerende milieus en netwerken – zijn sociaal-demografische kenmerken, individuele hulpbronnen en psychische predisposities van belang om verschillen in politieke geïnvolvement te begrijpen. In het kader van dit korte overzicht van ontwikkelingen beperken we ons tot drie sociaal-demografische tweedelingen: sekse, leeftijd (18-40 en 41-74 jaar) en opleiding (t/m mulo/mavo en vanaf mbo/havo). Deze opdelingen delen elk over de jaren heen de respondenten op in ongeveer twee gelijke helften en dat maakt het mogelijk om naar groepen met combinaties van kenmerken te kijken. Dat gebeurt in figuur 3 voor zes politieke kenmerken en telkens voor drie jaren.

De patronen van verandering verschillen. Terwijl de politieke interesse daalt in de categorieën lager opgeleide jongeren, neemt ze toe bij de hoger

opgeleide ouderen. Iets minder duidelijk doet zich eenzelfde tegenstelling voor bij de collectieve actie voor lokale kwesties. Bij de opkomstgeneigdheid is de daling bij de lager opgeleide jongeren veel sterker dan in de andere groepen. Bij de goedkeuring van protestacties en de protestgeneigdheid zijn de stijgingen bij de ouderen juist sterker dan bij de jongeren. Verschillen in leeftijdsgroepen respectievelijk opleidingsniveaus lijken hier in 2000 nagenoeg verdwenen. De partijpolitieke betrokkenheid is veruit het sterkst verminderd bij de jongere hoger opgeleide mannen en raakt sterker geconcentreerd bij oudere hoger opgeleide mannen.

Wat wel relevant maar in de figuur niet zichtbaar is, is de verandering in de sociale samenstelling van de bevolking. Meer dan de vergrijzing is daarbij de stijging van het gemiddelde opleidingsniveau van belang. In de gemaakte tweedeling van opleidingsniveau stijgt het percentage hoger opgeleiden van 35% in 1975 naar 55% in 2000. Zouden betrokkenheid en participatie uitsluitend van het opleidingsniveau afhankelijk zijn, dan zouden zij in de hele bevolking zijn toegenomen. Dat dat niet of in ieder geval minder dan verwacht gebeurt, lijkt vooral een gevolg van verminderde politieke geïnvolvement bij jongeren, ondanks hun hogere opleidingspeil. Niettemin daalt het aandeel lager opgeleiden onder de participanten; dat geldt voor de partijpolitiek betrokkenen en lokaal actieven in figuur 3 en meer nog wanneer andere vormen van politieke activiteit in de beschouwing worden betrokken (vgl. Dekker 2000a, 85).

5 Slotbeschouwing

Alles bij elkaar genomen, suggereren de gegevens in deze bijdrage voor de afgelopen dertig jaar over over de hele linie eerder een stijgende dan dalende politieke betrokkenheid en een gegroeid politiek zelfbewustzijn van de Nederlandse burgers. Afgezien van een mogelijk iets te rooskleurig beeld ten gevolge van tekortkomingen in de gegevensverzameling (zie nogmaals noot 1), passen bij deze voor velen even onverwachte als mogelijk geruststellende conclusie twee kanttekeningen.

De eerste kanttekening is dat de politieke participatie misschien niet daalt, maar dan toch in ieder geval minder toeneemt dan men op basis van stijgende opleidingsniveaus, stijgende welvaart en herverdeling van het betaalde werk eigenlijk zou

mogen verwachten. Er zouden nu gezien deze ontwikkelingen meer mensen in de gelegenheid moeten zijn om zich met andere dingen bezig te houden dan met hun privé-zaken. Dat valt tegen.

De tweede kanttekening betreft de aard van het engagement. Misschien is het aantal betrokkenen en participanten gelijk of groter, maar is het engagement veel vluchtiger geworden. De eerder gememoreerde groei van activisme en mailing-listorganisaties wijst in die richting, al moet niet automatisch worden verondersteld dat de betrokkenheid bij de in ledental afnemende politieke partijen en het oude *face-to-face* verenigingsleven altijd heel erg groot was.

Van belang lijkt meer in het algemeen een brede ontwikkeling die bij de verschillende ontwikkelingen in de betrokkenheid bij verkiezingscampagnes al als informalisering werd aangeduid: mensen uit meer dan ooit hun meningen over politieke kwesties, proberen ook anderen te overtuigen, maar dat gebeurt minder in georganiseerd of partijpolitiek verband. Er zijn diverse aanwijzingen dat 'de politiek' zich nestelt in vele sferen van het moderne leven. Mensen worden betrokken bij de inrichting van hun straat, maken of krijgen opmerkingen over milieubelastend of discriminerend gedrag op de werkplek, worden gemobiliseerd als consumenten tegen verwerpelijke arbeidsomstandigheden elders in de wereld, zien met vreugde of angst emancipatiebewegingen oprukken tot in hun vereniging en eigen huis, enzovoort (vgl. Schudson 1998; Wuthnow 1998). Er lijkt dan ook eerder sprake van een gedaantewisseling van de politieke betrokkenheid dan dat die betrokkenheid zelf vermindert. Immers, als dat laatste werkelijk het geval zou zijn, dan zou er bijvoorbeeld toch ook geen toenemende steun voor ideële belangenorganisaties zijn?

De toenemende protestgeneigdheid en acceptatie van protest van anderen bij gelijkblijvende be-

perkte participatie kunnen worden gezien als een versterking van de civic culture, zoals die decennia geleden al door Almond en Verba (1963) werd geschetst. We hebben het dan over een politieke cultuur waarin niet massale participatie maar de 'driënging' daarvan politici in het democratisch gareel houdt. Ze kunnen ook worden gezien als voorwaarden voor de moderne toezichhoudende (*monitoring*) burger zoals Schudson (1998) die meent waar te nemen, dat wil zeggen een burger geenszins geneigd om van de politiek een hoofdtaak te maken, maar als het nodig is voldoende zelfverzekerd om zaken aan de orde te stellen.

Toch zou het te simpel zijn een afnemende betrokkenheid bij politieke partijen simpelweg te schrappen tegen een toenemende aanhang voor ideële belangenorganisaties, of om de trouwe bezoeker van vergaderingen van de vakbond en de buurtvereniging weg te strepen tegen de zelfbewuste, protestgeneigde donateur. Daarvoor dreigen deze vernieuwingen te zeer gepaard te gaan met een maatschappelijke ontworteling van de organisaties die individuele burgers en groepen met de representatieve democratie verbinden. Daarin liggen niet alleen risico's voor die organisaties – de samenstelling van lokale kandidatenlijsten de afgelopen maanden biedt enige illustraties van die risico's – maar ligt het veel diepere probleem van een collectief onvermogen van al die welwillende, doneerende en protestbereide burgers. Wie zorgt, buiten het bereik van het spontane initiatief, voor de democratie van grote maatschappelijke compromissen en de aanpak van hardnekkige maatschappelijke problemen als niemand zich meer om de saai maar nog immer aanwezige en relevante Haagse politiek bekommert? Hoe keren we het gevaar dat een versterking van de democratische gezindheid van de bevolking leegloopt in een verzwakking van haar democratische instituties?

Noten

1 De selectieve nonrespons van bevolkingsenquêtes met als gevolg een oververtegenwoordiging van 'vrijwilligers' en politiek en maatschappelijk betrokkenen is een punt van grote en aanhoudende zorg, waarop in dit artikel echter verder niet wordt ingegaan. Zie daarvoor bijvoorbeeld Visscher (1995), Thomassen e.a. (2000, 221 e.v.) en Dekker (2002).

2 De verschillende ontwikkeling van de steun voor beide vrijheden is opmerkelijk. Is het publiek thans gevoeliger geworden voor kwetsende publicaties en weet het de revolutionaire gevaren van demonstraties inmiddels beter in te schatten?

3 Het gaat om instemming met de opvatting 'Over sommige, voor ons land belangrijke beslissingen moet door de kiezers zelf worden gestemd, het zogenaamde referendum'; in dezelfde periode groeit ook de steun voor de direct gekozen burgemeester (van 61% naar 71%), daalt de steun voor de direct gekozen minister-president (van 60% naar 54%) en blijft de steun voor invoering van een republiek onveranderd klein (9% en 10%).

4 De scores zijn een optelling van goedkeuring (=100), afkeuring (=0) en onverschilligheid ('kan niet veel schelen' en ook 'weet niet', als dat antwoord niet meer dan twee keer werd gegeven = 50) van de items a1, b1 en c1 in tabel 3 voor acceptatie van protest, en van a2, b2 en c2 voor acceptatie van repressie.

5 Dat er ondanks herweging van de resultaten op onder andere opkomstcijfers sprake is van een overschatting van de politieke betrokkenheid en participatie in het kiezersonderzoek (en niet minder in culturele veranderingen), laat zich ook illustreren aan de hand van het lidmaatschap van politieke partijen. Volgens de gewogen kiezersonderzoeken nam het percentage leden af van 10% van de kiesgerechtigden in 1972 tot 4% in 1998; uit tellingen van de politieke partijen weten we dat het gegaan is van zo'n 5% in 1972 naar minder dan 3% in 1998. Waarschijnlijk speelt hier naast de vermeende sociale wenselijkheid van lidmaatschap enige verwarring over individueel lidmaatschap en collectief lidmaatschap van huishoudens de respondent parten. De enquêtécijfers onderschatten de neergaande trend in partijpolitieke organisatiegraad echter niet.

6 Dat ze in het kiezersonderzoek als protestactiviteiten worden geïntroduceerd vormt waarschijnlijk een rem op de gerapporteerde deelname; de vraagstelling of men er ooit gebruik van maakte, zal daarentegen stimulerend werken (Dekker 2000a). De resultante van deze tegengestelde krachten zal verschillen voor bevolkingsgroepen (overrapportage bij ouderen die meer tijd hebben gehad om ooit iets te doen?; onderrapportage bij gezagsgetrouwe categorieën die niet protesteren?).

Literatuur

- Almond, G.A., en S. Verba, 1963 [1989], *The civic culture*, Newbury Park: Sage.
- Barnes, S.H., M. Kaase e.a., 1979, *Political action*, Beverly Hills: Sage.
- Dekker, P., 2000a, 'Politieke participatie'. In: J. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk (red.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998*, Den Haag: SDU.
- Dekker, P., 2000b, *Social participation and political involvement*. Paper voor het 18e IPSA wereldcongres, Quebec City, 1-5 Augustus 2000.
- Deth, J.W. van, 1997, 'Introduction: Social involvement and democratic politics'. In: J.W. van Deth (red.), *Private groups and public life*, London: Routledge.
- Eliasoph, N., 1998, *Avoiding politics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Putnam, R.D., 2000, *Bowling alone*, New York: Simon and Schuster.
- Putnam, R.D., S.J. Pharr en R.J. Dalton, 2000, 'Introduction'. In: S.J. Pharr en R.D. Putnam (red.), *Disaffected democracies*, Princeton: Princeton University Press.
- Schudson, M., 1998, *The good citizen*, New York: The Free Press.
- SCP, 1998, *Sociaal en cultureel rapport 1998*, Rijswijk: SCP.
- SCP, 1999, *Sociale en culturele verkenningen 1999*, Den Haag: SCP.
- SCP, 2001, *De sociale staat van Nederland 2001*, Den Haag: SCP.
- Thomassen, J., K. Aarts en H. van der Kolk (red.), 2000, *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998*, Den Haag: SDU.
- Verba, S., K. Lehman Schlozman en H. Brady, 1995, *Voice and equality*, Cambridge: Harvard University Press.
- Visscher, G., 1995, *Kiezersonderzoek op een dwaalspoor*, Den Haag: SDU.
- Wuthnow, R., 1998, *Loose connections*, Cambridge: Harvard University Press.

Rectificatie

Het vorige nummer van b en m (2-2002) bevat een fout afgebeelde figuur. Het gaat om figuur 1 in het artikel van Paul Dekker (*Sterkere democraten, zwakkere democratie?*), op pagina 59. De betreffende grafiek had er als volgt uit moeten zien:

Figuur 1: Ontwikkeling in acceptatie van protest en repressie, 1975-2000

